

**Universitat de les
Illes Balears**

Facultat de Filosofia i Lletres

Memòria del Treball de Fi de Grau

La revista *La Tramontana* (1881-1895), il·lustració anarquista a la premsa

Àngela Palou Ozcàriz

Grau d'Història de l'Art

Any acadèmic 2018-19

DNI de l'alumne:43142524K

Treball tutelat per María Sonsoles Hernández Barbosa

Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts.

S'autoritza la Universitat a incloure aquest treball en el Repositori Institucional per a la seva consulta en accés obert i difusió en línia, amb finalitats exclusivament acadèmiques i d'investigació	Autor		Tutor	
	Sí ☒	No ☐	Sí ☒	No ☐

Paraules clau del treball:

anarquisme, il·lustració premsa, gravat, caricatures, antiautoritarisme.

Títol:

La revista *La Tramontana* (1881-1895), il·lustració anarquista a la premsa

Resum:

L'entrada de l'anarquisme es produeix per diferents factors, i d'entre aquets factors involucrats hem de contemplar el fet clau l'obertura de masses que va produir-se a la premsa. A Catalunya trobem un auge de les publicacions anarquistes, destacant el cas de la revista *Tramontana*, una publicació d'uns 15 anys de durada, que atorga gran importància a les il·lustracions, amb les quals incita a la revolució social. S'utilitzen les imatges com a mètode de transmissió dels missatges anarquistes, entenent el gravat com un element didàctic cabdal.

Paraules clau:

anarquisme, il·lustració premsa, gravat, caricatures, antiautoritarisme.

Title:

La Tramontana (1881-1895), anarchist illustration in the press.

Summary:

The entry of anarchism is caused by different factors, and among those we must contemplate the key fact of the opening of the masses that occurred in the press. In Catalonia we find a rise in anarchist publications, highlighting the case of *La Tramontana* magazine, a 15-year-long publication, which grants great importance to the illustrations, with which encourages the social revolution. Images are used as a method of transmitting anarchist messages, understanding the engraving print as a fundamental didactic element.

Key words:

Anarchism, illustration press, engraving print, caricature, antiauthoritarianism.

Índex

1.	Introducció.....	5
1.1.	Justificació del tema de treball	5
1.2.	Estat de la qüestió	6
1.3.	Objectius.....	10
1.4.	Mètode de treball.....	11
2.	El moviment anarquista i l'art	13
2.1.	L'entrada de l'anarquisme a Catalunya.....	13
2.2.	Art anarquista	14
2.3.	Funció de les imatges	17
3.	<i>La Tramontana</i>	20
4.	L'art anarquista a través de <i>La Tramontana</i>	25
4.1.	Característiques	25
4.2.	Temes a <i>La Tramontana</i>	27
5.	Conclusions	34
6.	Bibliografia i webgrafia.....	36
7.	Annex d'imatges.....	39

1. Introducció

1.1. Justificació del tema de treball

Amb aquest treball és vol fer una síntesi sobre el que s'ha explicat de l'art anarquista i la manera en que les arts gràfiques es relacionaven amb les idees del moviment. Es pretén veure la importància que tenien les arts dins la lluita anarquista. La perspectiva que agafa el treball és a partir de les publicacions de premsa a finals del segle XIX. El treball s'ha centrat en l'estudi de les publicacions anarquistes, concretament en les que es van publicar a Catalunya, però cal tenir en compte que a finals de segle trobem una gran quantitat de publicacions anarquistes al llarg de l'Estat. L'elecció de la publicació *La Tramontana* es fa després d'un estudi de les publicacions que trobem a Barcelona a finals de segle XIX, i es basa en el fet clau que la publicació presenta al menys una il·lustració a cada una de les seves publicacions setmanals. A més, la revista destaca pel fet d'estar escrita íntegrament en català, fet que la diferencia de les publicacions que van sortir a la llum a Barcelona en època coetània a aquesta.

Pel que fa a la cronologia, ha estat centrada a les dues darreres dècades del segle XIX, ja que era un moment clau per l'anarquisme català i, a més, es relaciona amb els anys que va estar activa la revista estudiada: es va iniciar el 12 de febrer de 1881 i va finalitzar el 27 de setembre de 1895. S'ha de tenir en compte que l'anarquisme era un moviment que va agafar molta força després dels seus inicis als finals dels anys seixanta, a partir de la Revolució del 1868, que posà fi al regnat d'Isabel II. L'aparició, durant aquells anys, d'una indústria cada cop major conduí a una degradació de les condicions de vida dels treballadors, la qual cosa va afavorir l'aparició de societats obreres, que foren les que impulsaren, en gran mesura, l'entrada d'idees anarquistes. A més, la publicació acaba amb l'inici amb l'onada d'accions terroristes d'origen anarquista i revolucionari que assolà l'Estat durant el canvi de segle; al 1893 amb el pretext de l'atemptat de la Bomba del Liceu, el govern espanyol emprengué fortes mesures censoradores contra aquells mitjans de caire llibertari. Aquest fet, acabà conduint a la desaparició de la publicació *La Tramontana*.

Iniciem el treball amb la hipòtesi que *La Tramontana* va utilitzar les il·lustracions a les seves publicacions per poder transmetre els ideals anarquistes d'una manera més didàctica a una població essencialment obrera i de classe baixa, que presentava una mancança econòmica, cultural i una falta d'accés a l'educació. Amb aquelles imatges es volia denunciar, sovint de forma pedagògica, la situació social que patien els obrers,

camperols i la gent de les classes socials més baixes, davant l'exploració de les classes dirigents, és a dir: polítics, nobles, burgesos i religiosos.

En aquest treball pretenem, per una part analitzar com era l'art anarquista a finals de segle i, per altre part, veure quina era la funció de les imatges a la premsa. Per dur a terme aquesta anàlisi, s'ha emprat la publicació *La Tramontana* com exemple de publicació anarquista catalana de finals de segle XIX. Entenem que la publicació atorga un paper molt important a les imatges, ja que, com vàrem anunciar, trobem al menys un gravat per número publicat.

1.2. Estat de la qüestió

Per poder fer una recerca d'informació sobre l'art anarquista hem de partir de diferents tipus de bibliografia. Tot i que es tracta d'un tema del que no podem trobar un ampli catàleg de llibres, hi ha diferents estudis d'investigadors i investigadores que han fet feines de recerca en quant a l'estètica anarquista i la sociologia de l'art anarquista, però no abunden aquells treballs que centrin el cas d'estudi a l'art anarquista que es publicà a la premsa.

Dins aquest estat de la qüestió podem trobar dos apartats en quant a la bibliografia utilitzada. Per una part considerem els textos que són treballs històrics que destaquen per les dades dels esdeveniments i cronologies dels fets i, per altre banda, trobem referències que tenen un caire més específic de la premsa anarquista de l'època i la seva visió de l'art a partir de l'ús de les il·lustracions. S'ha de tenir en compte que no totes les publicacions provenien d'estudis pròpiament artístics, hi ha molta documentació que prové de la part històrica de l'anarquisme, així que ha calgut una constant relació entre els diferents estudis.

Entre les bibliografies utilitzades que fan referència als estudis històrics que ens han servit per a veure com ha estat l'entrada de l'anarquisme al territori català podem veure la publicació de Josep Maria Huertas, periodista que ha realitzat diferents estudis en relació a la premsa catalana, *Obrers a Catalunya: manual d'història del moviment obrer: 1840-1975*¹. Aquest llibre ha estat un document important a l'hora de veure la importància del moviment obrer dins l'anarquisme, ja que s'estudien els inicis del

---

¹ Josep M. Huertas, *Obrers a Catalunya: manual d'història del moviment obrer: 1840-1975*, Barcelona, L'Avenc, 1982.

moviment obrer i les relacions que es van establir amb el moviment anarquista. Del mateix llibre de Huertas també hem pogut extreure informació referents a la premsa, ja que ens explica de quina manera es relaciona l'anarquisme amb les publicacions. També en relació a la història de l'anarquisme ha estat cabdal el llibre de l'historiador Josep Termes, especialitzat en la història del moviment obrer català dels segles XIX i XX, *Anarquismo y sindicalismo en España*². En ell trobem un estudi sobre l'anarquisme al territori estatal, on es destaca el cas de Catalunya. A més, el llibre de Termes dóna importància al fet del català, un element clau a l'hora d'elegir *La Tramontana*, on s'expliquen les diferències entre l'ús d'aquesta llengua i el fet de l'independentisme del territori. Altres estudis que també parlen de l'entrada de l'independentisme a Catalunya són els de Teresa Abelló i Güell, historiadora especialitzada en el moviment obrer català, «L'anarquisme als països de parla catalana: entre el sindicalisme i la propaganda (1868-1931)»³. Aquesta publicació ha estat d'utilitat per entendre com es dóna l'entrada de l'anarquisme a Catalunya i la incidència al territori que tingué el moviment les darreres dècades del segle XIX.

També hauríem de destacar les publicacions que parlen de la premsa anarquista, centrant-se en el fet històric, que ens ha permès analitzar la importància de la publicació *La Tramontana*. Per això hem utilitzat el llibre de Josep Figueres, historiador expert en periodisme català i història cultural, *Prensa i nacionalisme: el periodisme en la reconstrucció de la identitat catalana*⁴. El llibre de Figueres emmarca la publicació dins un llistat de periòdics de l'època. La tasca que hem de fer és veure quin era el paper que tenia la publicació i la rellevància que va experimentar a l'hora de transmetre els ideals anarquistes. Un estudi cabdal en relació a la premsa anarquista a nivell estatal ha estat la tesi doctoral de Francisco Madrid Santos titulada *La prensa anarquista y anarcosindicalista en España desde la I Internacional hasta el final de la Guerra Civil*⁵, que ens serveix, dins un marc general, per entendre la importància que tingueren les publicacions anarquistes a l'Estat, fet que podem posar en relació a la publicació *La Tramontana* i ens ajuda a veure el ressò que tenia. Altre publicació que parla de la premsa

---

² Josep Termes, *Anarquismo y sindicalismo en España: la Primera Internacional, 1864-1881*, Barcelona, Ariel, 1972.

³ Teresa Abelló i Güell, «L'anarquisme als països de parla catalana: entre el sindicalisme i la propaganda (1868-1931)», *Catalan Historical Review*, núm. 3, 2010, pág. 213–225.

⁴ Josep Figueres, *Prensa i nacionalisme: El periodismo de la reconstrucció de la identitat catalana*, Barcelona, Pòrtic, 2002.

⁵ Francisco Madrid, *La Prensa anarquista y anarcosindicalista en España desde la I Internacional hasta el final de la Guerra Civil*. Tesi Doctoral, Universitat de Barcelona, 1991.

anarquista és la de Josep Termes *Històries de la Catalunya treballadora*⁶ on podem trobar informació relativa a les publicacions de premsa, concretament sobre el funcionament d'aquesta i la recepció per part del públic. Aquesta informació és interessant ja que ens permet veure quin era l'abast de la publicació. Amb la informació que podem extreure d'aquestes tres publicacions hem de marcar un punt de partida per entendre quines són les publicacions anarquistes, per després intentar veure si la importància que li hem atorgat a la publicació des de l'inici és un fet que es pot contrastar.

Han estat essencials les publicacions que fan referència al caire artístic de les imatges anarquistes. Dels diferents estudis podem treure informació relativa a la funció de les imatges i l'estètica anarquista, a més d'extreure la informació necessària en relació a les imatges publicades a la premsa i la seva difusió. Aquesta informació serà de gran utilitat per poder contrastar-la amb la revista estudiada i veure les relacions o no que hi trobem amb els postulats generals. Entre les publicacions que destaquen trobem la tesi doctoral d'Eduard Pagès *Utilitat i obrerisme a la Catalunya del segle XIX (1868-1898)*⁷. Es centra en la funció de les imatges a la premsa, i és interessant el fet que articula el discurs a partir dels escrits de les pròpies publicacions de finals de segle, fet que podem posar en diàleg amb la concepció de la funció de les imatges que es té a l'actualitat. També s'ha consultat el llibre d'Enric Olivé *La Pedagogia obrerista de la Imatge*⁸, on analitza la utilització de les imatges des de la visió de diferents temàtiques. Destaca pel recull d'imatges que realitza ja que amb la informació que ens aporta podem fer la tasca de posar en diàleg les imatges que apareixen a *La Tramontana* i altres publicacions coetànies o posteriors. En menor mesura s'ha utilitat la tesi doctoral de Carmen Senabre *Por una estética sociológica: la perspectiva anarquista*⁹, on fa un estudi des de la perspectiva de la sociologia de l'art dins l'art anarquista, les seves propostes han estat utilitzades en l'anàlisi de l'estètica anarquista.

Per poder realitzar un estudi profund de la publicació *La Tramontana* han estat necessaris diferents treballs que han permès veure diferents punts de vista en relació a la revista, tenint en compte la seva història, apartats, dibuixants o temàtiques, entre d'altres. La tesi doctoral de Jordi Martí, *Josep llunas, la literatura obrerista i la construcció de*

---

⁶ Josep M. Termes, *Històries de la Catalunya treballadora*, Barcelona, Editorial Empúries, 2000.

⁷ Eduard Pagès, *Utilitat i obrerisme a la Catalunya del segle XIX (1868-1898)*. Tesi doctoral, Universitat de Barcelona, 2007.

⁸ Enric Olivé i Serret, *La pedagogia obrerista de la imatge*, Barcelona, J.J. de Olañeta, 1978.

⁹ Carmen Senabre, *Por una estética sociológica: la perspectiva anarquista*. Tesi doctoral, Universitat de València, 1987.

*l'anarquia en català al segle XIX*¹⁰ és un estudi molt complet en quant a continguts, estructura, dibuixants i il·lustradors, que ens ha servit per entendre quin era el funcionament de la revista. Però si el que es vol és analitzar quina era la definició de la publicació i veure on es podia adscriure hem de fer referència a la publicació de l'historiador Manuel Vicente «La Tramontana (1881-1896), periòdic vermell escrit en català»¹¹ que ens serveix per contextualitzar la publicació, a més, dins els seus estudis trobem un dels millors reculls de noms d'il·lustradors que van treballar a *La Tramontana*.

Per altre banda, per poder veure realment la visió artística de la publicació s'han d'analitzar, per una part la tesi doctoral de Gemma Peralta *La representació iconogràfica dels imaginari simbòlics: nacionalismes i republicanismes al segle XIX*¹² on es tracta el tema de la representació iconogràfica dels imaginari simbòlics. En aquest text veiem les il·lustracions a la premsa, l'imaginari que s'utilitzava a Catalunya i l'imaginari del republicanisme, on s'estudia el cas de *La Tramontana*. No es centra en l'anàlisi formal de les obres, tasca que haurà de realitzar-se a partir de l'observació directa de les imatges publicades, si que tracta les diferents temàtiques i la seva representació a *La Tramontana*.

Per altre part hem de destacar els diferents estudis que han estat realitzats per Lily Litvak. Cal destacar des de l'inici que encara que els seus estudis foren publicats entre la dècada dels vuitanta i noranta del segle XX, les seves propostes estan vigents avui dia i són acceptades als estudis més recents. Els seus estudis es centren en gran mesura en l'art anarquista a Catalunya. Al llibre *La mirada Roja*¹³ ens exposa la relació de l'art amb la vida o la societat, fet que ens condueix a les relacions de l'art i la premsa. Així doncs, ha estat clau a l'hora de parlar de la difusió de les imatges a la premsa i de les temàtiques, ajudant en gran mesura a aquest apartat. També destaca el seu llibre *Musa libertaria*¹⁴. En aquesta ocasió l'estudi ha servit per veure l'enteniment que es tenia de l'art anarquista, pel que ha estat interessant posar-lo en diàleg amb *La Tramontana*. Per últim trobem la seva publicació *España 1900: modernismo, anarquismo y fin de siglo*¹⁵, que es centra en diferents aspectes d'importància referents al canvi de segle. Ha estat cabdal per analitzar

---

¹⁰ Jordi Martí Font, *Josep llunas, la literatura obrerista i la construcció de l'anarquia en català al segle XIX*. Tesi doctoral, Universitat Rovira i Virgili, 2015.

¹¹ Manuel Vicente, «La Tramontana (1881-1896), periòdic vermell escrit en català». *Gazeta*, núm. 1, 1994, pàg. 371-394

¹² Gemma Peralta, *La representació iconogràfica dels imaginari simbòlics: nacionalismes i republicanismes al segle XIX*. Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 2007.

¹³ Lily Litvak, L, *La mirada roja: estética y arte del anarquismo español (1880-1913)*, Barcelona, Ediciones del Serbal, 1988.

¹⁴ Lily Litvak, *Musa libertaria*, Barcelona, Antoni Bosch, 1985.

¹⁵ Lily Litvak, *España 1900: modernismo, anarquismo y fin de siglo*, Barcelona, Anthropos, 1990.

la difusió del moviment anarquista. A més, el capítol sobre l'art anarquista català a finals de segle que hi trobem ha estat dels que ens ha semblat més interessant, ja que és el camp d'estudi que es relaciona de manera directa amb la publicació.

1.3. Objectius

Per a la realització d'aquest treball hem fet feina a partir de tres objectius, que pretenen donar resposta a la hipòtesi de partida, és a dir, que *La Tramontana* va utilitzar les il·lustracions a les seves publicacions per poder transmetre els ideals anarquistes d'una manera més didàctica a una població essencialment obrera i de classe baixa, que presentava una mancança econòmica, cultural i una falta d'accés a l'educació.

El primer objectiu del treball és examinar les idees estètiques i característiques formals i estilístiques de l'art anarquista, concretament dins la premsa. Es pretén aconseguir una síntesi del que s'ha dit sobre l'art anarquista, per això es cercaran a aquelles autores o autors que hagin estudiat l'art anarquista, i es destacaran aquells que ho han fet a partir de la premsa. Aquest objectiu es desenvoluparà majoritàriament al segon capítol del treball, dins l'apartat de l'art anarquista.

El segon objectiu pretén analitzar la funció de les imatges i la seva difusió a la premsa anarquista. A partir de la resposta a aquest objectiu podrem intuir quina era la importància que tenien les il·lustracions de premsa, ja que suposem que la seva rellevància va unida a la seva difusió, tot i que seria necessari un estudi major sobre els canvis culturals, que ajudessin a entendre a partir de la difusió de les imatges hi ve haver un canvi dins la societat. Dins la bibliografia trobem estudis que expliquen les funcions de les imatges i d'altres que es centren en la seva difusió, però el que pretén el treball és posar-les en paral·lel per veure si els dos fets es donen a l'hora, o per contrari trobem una difusió de les imatges de premsa sense una funció marcada, tant de lluita de classes com de reivindicació dels drets dels obrers. Aquest objectiu serà tractat dins el segon capítol, a l'apartat de la difusió d'imatges. Les referències a la difusió des de la publicació *La Tramontana* seran recollides al tercer capítol.

Per últim, el darrer objectiu consisteix en estudiar la funció de les imatges, temàtiques i temes de *La Tramontana*. Per assolir aquest objectiu és necessari un corpus d'imatges procedents de la publicació, ja que seran les que formularan el diàleg amb les característiques de l'art anarquista formulades a partir de l'estudi de diferents

bibliografies. Ens trobem amb diferents treballs que es centren en l'estudi de les imatges, però cal establir un context on poder-les incloure, pel que considero que és un fet de novetat que introduïm amb aquest treball. Amb aquest buidatge el que es pretenia aconseguir és una visió general de les diferents il·lustracions realitzades per a la publicació, que a l'hora permet veure quines són les temàtiques més recurrents del periòdic i permet analitzar com funcionaven.

1.4. Mètode de treball

El treball es centra en l'estudi de les imatges anarquistes a la premsa catalana a finals del segle XIX. Per articular l'estudi hem escollit el cas de la publicació *La Tramontana*. Inicialment, hem analitzat acuradament les imatges que es difonien a la publicació setmanal, deixant de banda els números especials o almanacs. En total hem analitzat 680 números, trobant en elles més de 600 imatges. Aquestes han servit com corpus d'imatges per estructurar l'estudi.

En un segon moment ens hem centrat en la recerca de bibliografia, on hem pogut establir diferents blocs d'interès. Hem tingut dificultats per accedir a informació en relació a les imatges anarquistes que es presentaven a la premsa degut a la manca d'estudis referents a les il·lustracions de premsa anarquista. A més, no totes les publicacions es troben digitalitzades i a l'abast de tothom. Per poder suplir la manca d'estudis, s'ha intentat obtenir informació des de molt punts de vista per tal de poder estructurar un discurs coherent. Aquets punts de vista han estat bibliografies que parlen del fet històric de l'anarquisme i l'entrada dins el territori català, i per altra banda estudis que tracten el fet de l'art anarquista, on trobem treballs que es centren de manera concreta amb l'exemple de *La Tramontana*.

Per reflectir les dades bibliogràfiques, a partir de les cites i els peus de pàgina, hem usat les indicacions que es marquen al document "Orientacions metodològiques per a la presentació de treballs acadèmics" que ha estat facilitat per la Universitat de les Illes Balears. Ens hem regit per l'apartat 7.3.

Amb el buidatge d'informació i d'imatges ja hem pogut accedir a fer una anàlisi acurada de les il·lustracions que es presentaven a la premsa, i a partir de corpus d'imatges hem pogut realitzar una catalogació d'aquestes segons la seva temàtica. El que es pretén

fer amb aquesta anàlisi és donar resposta a la hipòtesi de partida amb el que iniciem el treball.

La metodologia que hem utilitzat per a la realització del treball és un enfocament a partir de la història de la cultura. El moviment anarquista pretenia ser un element transformador de la societat, treballant de manera bidireccional amb l'art per poder dur a terme la seva revolució social. Els enfocaments culturalistes actuals entenen que l'estudi de l'art es pot integrar dins l'estudi cultural, així com la fusió amb la història social. Ens trobem que dins la temàtica que hem escollit pel treball és imprescindible tenir en compte la societat que produïa i consumia les il·lustracions, ja que el fet creador esdevé més important que la pròpia creació. Gràcies a les il·lustracions realitzades a la premsa podem entendre quina era la situació que patien els obrers i quins eren els privilegis de la classe dirigent, així doncs, podríem entendre l'obra i la cultura de la societat.

2. El moviment anarquista i l'art

El que es pretén amb aquest primer apartat és realitzar una aproximació a l'entrada de les idees anarquistes al territori català, per poder, així oferir un marc històric on contextualitzar adequadament l'art anarquista i el cas de *La Tramontana*. Dins el capítol també ens trobem amb les primeres idees de l'art anarquista. Es vol profunditzar en la concepció artística que va tenir aquest moviment, a l'hora que també es vol relacionar amb la funció que tingueren les imatges anarquistes.

2.1. L'entrada de l'anarquisme a Catalunya

A Catalunya, i concretament Barcelona, es donen a finals del segle XIX els factors claus perquè el moviment anarquista arrel·li dins la societat¹⁶. El moviment va aparèixer amb la revolució industrial capitalista, com a reacció i lluita contra els dominants. Aquesta revolució industrial es va donar a moments molt primerencs del segle XIX. La industrialització del territori i la aparició d'una classe obrera és clau per a l'entrada de les noves idees anarquistes. Barcelona presenta a la primera meitat de segle XIX una gran xarxa de fàbriques dins la ciutat i als territoris circumdants, arribant a l'extrem que al 1846 apareix una normativa que prohibeix la construcció de fàbriques dins ciutat emmurallada¹⁷.

Un fet important en l'entrada de l'anarquisme dins Catalunya va ser la Primera Internacional¹⁸, a la qual el moviment obrer s'hi va afiliar anys després. Aquesta fou una via d'entrada de les idees de Bakunin, que avoca per la col·lectivització dels mitjans de producció, el posicionament contra els estats i el rebuig a la idea de Marx de construir un partit polític de la classe obrera. Les idees de Bakunin i l'anarcosindicalisme van arrelar preferentment a Catalunya, mentre que les idees de Marx ho van fer a Madrid¹⁹.

També des dels inicis apareix la idea de que la riquesa productiva no fos individual, sinó de la societat, que era una de les premisses importants de la lluita de la classe obrera. Pels obrers el problema es troba en la deshumanització de la societat, i tot

---

¹⁶ Enric Olivé, *La pedagogia obrerista...*, pàg. 22.

¹⁷ [s.a] Ajuntament de Barcelona [en línia] (17/03/2018). "Sant Martí de Provençals, de poble a districte". Recuperat de <https://ajuntament.barcelona.cat/santmarti/ca/coneixeu-el-districte/la-historia/sant-marti-de-provençals-de-poble-districte>. Revisat el 07/06/2019.

¹⁸ Celebrada a Londres el 1864, coneguda com a Associació Internacional de Treballadors (AIT). Per objectiu tenia la unió de diferents moviments d'ideologia d'esquerra, com ara comunistes, socialistes, anarquistes; tots ells besants en els principis de lluita de classes.

¹⁹ [s.a] Gran enciclopèdia catalana [en línia], "Anarquisme". Dins *Gran enciclopèdia catalana*. Recuperat de <http://www.enciclopedia.cat/EC-GEC-0153771.xml>. Revisat el 07/06/2019.

i que es sol interpretar al contrari, ells no tenien una postura antiindustrialista, sinó anticapitalista²⁰.

Degut a que aquest treball agafa el punt de vista de les publicacions a la premsa per a l'anàlisi de les imatges anarquistes, és necessari esmentar el cas de les cooperatives i els ateneus, ja que foren els espais on va néixer la cultura obrera catalana. Fou, en gran part, gràcies als obrers com es van difondre les idees anarquistes i comunistes al llarg del territori utilitzant la premsa com a mitjà, ja que eren espais d'intercanvi d'idees i d'organització contra el poder opressor. En inici foren creats pels propis obrers i van aparèixer per suplir les mancances socials, donades pel menyspreu de les classes socials benestants²¹, agafant molta importància al final del segle XIX, moment en que en podem trobar uns 110 a tota Catalunya²².

En aquell moment els dirigents anarquistes eren conscients que hi havia una mancança cultural a la classe obrera i creien que per poder dur a terme una revolució es necessitava una educació del proletariat. En aquest sentit, destaquen les escoles laiques, que aparegueren amb molta força a la dècada dels 80 del segle XIX²³.

La premsa també va experimentar un gran auge en aquesta dècada. Relacionat amb la idea de cultura apareixen títols de gran qualitat com *Acràcia* o *La Tramontana*, publicació que analitzarem a continuació. Gran part de les publicacions que es donen a Espanya a aquesta època sorgeixen a Catalunya²⁴, i la majoria comencen a partir del 1881, ja que amb la pujada al poder de Sagasta s'inicià una etapa liberal²⁵.

2.2. Art anarquista

El moviment anarquista volia aconseguir un art fet pel poble. És per això que la revolució artística s'entenia com una revolució social. Als estudis de Litvak s'explica que el moviment anarquista considerava que a partir de l'art, la literatura i la ciència les

---

²⁰ Lily Litvak, *La mirada roja...*, pàg. 32.

²¹ Josep M. Huertas, *Obrers a Catalunya...*, pàg. 78.

²² *Ibid.*, pàg. 79.

²³ *Ibid.*, pàg. 75.

²⁴ *Ibid.*, pàg. 76.

²⁵ Mateo Sagasta fou el President del Consells de Ministres en diverses ocasions entre 1870 i 1902, formant part del partit lliberal. Durant els anys de la seva presidència va haver un auge de publicacions de premsa gràcies a la Llei d'imprensa, ja que en inici era d'arrels lliberals, però des del 1886 fins 1906 les condicions polítiques van canviar, pel que trobem una involució de la llibertat de premsa, fet que va agreujar les censures a les publicacions anarquistes, entre altres a *La Tramontana*.

persones podrien aconseguir la seva rendició²⁶. L'anarquisme és un moviment que presenta diferents orientacions de pensament, i aquest fet es trasllada a l'art, per tant ens trobem amb una idea de l'estètica anarquista diversa. Això fa que sigui impossible parlar d'una única estètica anarquista. El que sí trobem en totes les vessants és la idea d'unió de l'estètica i l'ètica, per poder arribar a la creació d'un fet nou i moral²⁷.

Els anarquistes estableixen una divisió d'aquest, entre art compromès i art decadent, divisió que és tractada als estudis de Litvak i Reszler²⁸. Per una part trobem que l'art compromès apareix com a mètode de creació que correspon a la lluita social: es volia donar a l'art una missió política, social o religiosa²⁹. Pel que fa a l'art decadent, aquest engloba nombroses expressions artístiques que no corresponen amb la realitat social: és l'art produït per les classes benestants que es regeix per la idea de l'art per l'art. Amb aquesta divisió de l'art. Els anarquistes contradirien la seva premissa de llibertat en el domini creatiu³⁰. Entenc els postulats de Litvak sobre la divisió de les arts, però no estic a favor de creure que l'existència de dues tipologies d'arts sigui una pèrdua de llibertat. És amb el moviment anarquista un moment d'esplendor en quant a llibertat de creació, ja que li donen el poder al poble. No hi ha una manca de llibertat ni una normativització clara que prohibeix les produccions artístiques, sinó uns ideals de preferència cap aquelles produccions que es fan encaminades cap a la revolució social.

Es posa de manifest dins les creacions artístiques una sensibilitat antiautoritària. Hi ha rebuig cap a qualsevol imposició que vagi contra la llibertat de creació³¹. Per això, una de les bases de l'art anarquista és que sigui un art destinat al poble i realitzat pel poble³². Els teòrics de l'anarquisme es van decantar per un art espontani, on el protagonisme l'agafa el fet creador i no el resultat final, l'obra d'art. Es comença a trencar la idea de creador/receptor, per això es tendeix al rebuig del geni³³. Les obres artístiques posseeixen un valor especial degut al seu acte creador, que és un fet essencial per a l'estètica anarquista. Els individus són considerats potencials creadors, en contraposició de la idea dels artistes que fan de l'art un ofici, que, para ells, és un símbol de les societats de classes³⁴.

---

²⁶ Lily Litvak, *España 1900...*, pàg. 289.

²⁷ Carmen Senabre, *Por una estética sociológica...*, pàg. 63.

²⁸ Litvak, L., *La mirada Roja...*, pàg. 22.

²⁹ André Reszler, *La estética anarquista*, pàg. 5.

³⁰ Lily Litvak, *La mirada Roja...*, pàg. 22.

³¹ *Ibid*, pàg. 66.

³² Lily Litvak, *Musa Libertaria*, pàg. 286

³³ Carmen Senabre, *Por una estética sociológica...*, pàg. 95.

³⁴ Lily Litvak, *España 1900...*, pàg. 289.

És interessant remarcar la mirada dels anarquistes cap a l'edat mitjana, ja que hi trobaven les arrels de l'estètica col·lectiva i el naixement d'un art que era creació de tot un poble³⁵. Tenen molt present les edificacions de les catedrals, un símbol creador pels anarquistes, on tota la societat hi tenia cabuda i hi participava de manera activa³⁶. Aquesta simbologia de la construcció col·lectiva de la catedral -fins a cert punt horitzontal- es lliga amb la idea anarquista artística: l'art com a bé comú sorgit del poble i per al poble, sense autoritat al darrera i amb una missió moral-social ineludible. L'estètica gira entorn de les relacions de les persones amb la realitat, volent arribar a la consciència social³⁷.

Els anarquistes pretenen fer una síntesi estètica-político-social per poder destruir l'estatus de l'obra d'art de les classes socials benestants realitzades per artistes professionals. El que volen es tornar a les arrels populars, on les obres puguin ser creades per qualsevol individu³⁸. Ens trobem en aquest moment amb una postura contra l'art de la burgesia. Hi havia un atac directe al mercat artístic de la burgesia, que implicava el rebuig de la condició econòmica de l'obra d'art i la degradació com a mercaderia. Pels anarquistes el principi de la propietat privada entrava en contradicció amb el que entenien era l'essència de l'art, consideraven que l'art havia de poder ser accessible per tot el públic i desvincular-se de les elits³⁹. Per arribar a la renovació artística i a la pluralitat que desitjaven els anarquistes calia prèviament rompre amb la utilització mediatitzada i intencional de l'art per part del poder.

Aquesta renovació només era possible a través de la ruptura del que els anarquistes consideraven centralització del sistema⁴⁰. És a dir, que tant l'art com les formes de poder eren validades i dutes a terme per una mateixa classe dirigent. Ens resulta especialment remarcable la concepció de l'art total anarquista: que l'art vagi més enllà de la funció estètica, per agafar una funció política. L'anarquisme ens sembla doblement revolucionari, primer pel que implica a nivell polític i social, i segon pel que implica a nivell artístic: l'art adquireix una funció política i transformadora, com un agent més dins la revolució social.

És important apuntar una de les idees de Litvak que apareixen als seus estudis en quant a l'art anarquista i el realisme. Ella fa una síntesi del significat del realisme dins

---

³⁵ Lily Litvak, *La Mirada roja...*, pàg. 11.

³⁶ André Reszler, *La estètica anarquista*, pàg. 8.

³⁷ Lily Litvak, *Musa Libertaria*, pàg. 287

³⁸ *Loc. Cit.*

³⁹ Lily Litvak, *La mirada Roja...*, pàg. 50.

⁴⁰ *Ibid.*, pàg. 18.

l'art i argumenta que es pot entendre com el compliment d'una funció cognoscitiva que deriva del missatge i de la temàtica, fonamentalment social. També entén que els esdeveniments i els objectes que es representen dins les obres són plasmats a partir de la interpretació i elecció personal i social, pel que s'elimina qualsevol idea d'imitació del model. Creu que el realisme es basa en un sentiment de solidaritat que dignifica les relacions humanes⁴¹. A partir d'aquets postulats, Litvak explica que el que els anarquistes entenen com realitat realment fa referència a veritat⁴². Per entendre aquesta idea cal partir de la premissa que les obres artístiques, pels anarquistes, tenien una funció que anava més enllà que la simple contemplació pel plaer, per això el missatge que es vol transmetre és un dels elements que té més importància dins les obres. Els anarquistes representen escenes de la realitat, majoritàriament per fer referència a les classes menyspreades, per poder usar-les dins la lluita contra el poder opressor. La funcionalitat és de gran importància per la tasca social que realitzen les imatges, per això entenem que Litvak passa de parlar de realisme a veritat, ja que les il·lustracions presenten modificacions que s'accepten per la funció que tenen dins la societat. Es necessita de la interpretació de la realitat per poder arribar a transmetre la veritat dels fets que pateix gran part de la població.

2.3. Funció de les imatges

Un fet que té gran importància en relació a les creacions artístiques anarquistes és la funció que tenen les imatges. Hem analitzat que les il·lustracions es realitzaven amb una intenció molt marcada, i fins que no s'assolia la missió per la que havia estat creada no s'arribava al plaer de la contemplació d'aquestes. La finalitat d'aquestes obres artístiques no és la de contemplació purament estètica i exclusiva als museus o salons, sinó que es trobin a l'abast de qualsevol persona, amb una intencionalitat crítica revolucionària⁴³.

En aquest sentit Martí exposa que la funció principal de l'art anarquista és la de la propaganda. És per això que són tan importants les imatges a les publicacions de premsa, que normalment estan fetes per aficionats o dibuixants no professionals. El que importa de les imatges és el missatge que volen transmetre, no tant la representació

---

⁴¹ Lily Litvak, *La mirada Roja...*, pàg. 29-30.

⁴² *Ibid.*, pàg. 30.

⁴³ Lily Litvak, *España 1900...*, pàg. 291.

acurada de la realitat o la composició que presenten⁴⁴. Aquells dibuixos més eficaços eren aquells que eren compresos més fàcilment per l'espectador⁴⁵.

L'art ajuda a despertar la consciència a partir de la representació de testimonis d'una època, a partir de la denúncia o exaltació d'un moment clau per la societat⁴⁶. Els anarquistes volen que les creacions artístiques estiguin marcades per les temàtiques de la decadència de les costums burgeses, de les seves relacions personals i institucionals, a partir de la representació de la manca de valors socials de les classes altes⁴⁷.

Pels anarquistes l'art participava de la lluita social a partir de l'adopció de nous temes que inspiressin la vida de la classe obrera i els camperols, com per exemple la representació dels obrers com herois⁴⁸. Així doncs, la denúncia dels mals socials no era suficient, l'art havia de fomentar l'esperit de rebel·lia i incitar al proletariat a alliberar-se de la seva condició d'explotats. La revolució podia aportar quelcom essencial a l'art i, a la vegada, l'art era capaç de col·laborar a la revolució⁴⁹. Aquest diàleg art-revolució es veu reflectit amb el binomi veritat-realitat. És a dir, és necessari no només reflectir la realitat mitjançant la seva acurada descripció, sinó també explicar-la a través del prisma revolucionari: la veritat. Dit d'un altre manera, l'art no només ha de mostrar la realitat de la condició obrera, sinó que ha de permetre a l'obrer prendre consciència d'aquesta condició per tal de conduir-lo a una idea revolucionària.

Una de les normes ètiques i estètiques de l'art anarquista és la recerca de la supressió d'allò inútil i perjudicial per la societat obrera i l'enaltiment de tot allò útil i equitatiu⁵⁰. Pagès a la seva tesi recull les idees publicades a premsa com les que apareixen a *La Revista Social*, on es plasma que la terra i la natura havien d'estar subordinades a la voluntat i el treball de l'home, que un cop assolida la funció útil d'una creació venia la contemplació de la bellesa⁵¹. La funció de l'art era la de guiar a l'home cap al bé i la justícia⁵². Podem veure la idea recollida a la revista *Ciencia Social* a l'any 1895:

“Pero llegamos a un tiempo en la lucha por la vida empieza a hacernos distinguir lo pernicioso de lo útil; y como no siempre lo bello es

---

⁴⁴ Jordi Martí, *Josep llunas...*, pàg. 216.

⁴⁵ Lily Litvak, *España 1900...*, pàg. 294.

⁴⁶ Lily Litvak, *Musa Libertaria*, pàg. 290.

⁴⁷ *Loc. Cit.*

⁴⁸ Lily Litvak, *La mirada Roja...*, pàg. 13.

⁴⁹ *Ibid.*, pàg. 14.

⁵⁰ Eduard Pagès, *Utilitat i obrerisme a Catalunya...*, pàg. 346.

⁵¹ *Loc. Cit.*

⁵² *Loc. Cit.*

bueno, bien haríamos, venciendo escrúpulos artísticos que huelen a rancio, en derivar a lo vetusto y carcomido para reemplazarlo por lo útil.”⁵³

Dels seus estudis Litvak extreu diferents conclusions envers l'art dels anarquistes. Per una part entén la importància del renaixement de la funció ètic-social de l'art, amb la qual es reconeixen les classes menyspreades amb les seves lluites socials i ideals. Per altre banda també destaca que els anarquistes valoren, com vàrem assenyalar, l'acte de creació sobre la perfecció formal, de la mateixa manera que es valora l'artista espontani per sobre el professional. Es rebutgen els arts minoritaris, ja que promulguen la difusió massiva de les obres d'art⁵⁴.

---

⁵³ Eduard Pagès, *Utilitat i obrerisme a Catalunya...*, pàg. 348.

⁵⁴ Lily Litvak, *España 1900...*, pàg. 299.

3. *La Tramontana*

A continuació abordarem el cas de la publicació *La Tramontana*, ja que l'hem escollit com exemple de publicació anarquista en relació a les il·lustracions a finals de segle XIX. Abans és necessari apuntar unes línies sobre el funcionament i la finalitat que tingueren les publicacions de premsa anarquista per transmetre les seves idees a la població.

Per Litvak les obres artístiques anarquistes més interessants eren aquelles que apareixien a la premsa. Les publicacions anarquistes van tenir gran impuls a finals de segle XIX, essent una via d'entrada dels pensaments anarquistes a les masses proletàries catalanes⁵⁵. El millor exponent de la propaganda anarquista s'aconseguia a través a les imatges, que tenien la funció principal de transmetre els missatges a partir de dibuixos impactants. La difusió de les idees anarquistes era molt més eficaç amb la premsa que no els viatges de propaganda. D'això és prova la gran quantitat de premsa anarquista que apareix a finals de segle XIX⁵⁶. A més, per Díaz del Moral l'èxit de la premsa anarquista també es troba en el major consum d'aquesta per part de les masses⁵⁷. Aquesta auge es donà gràcies a que eren publicacions amb gran nombre de gravats d'una alta qualitat, amb un cost de producció barat gràcies als avanços tecnològics utilitzats en el camp de la impremta, malgrat un finançament molt baix per part dels editors⁵⁸. Aquets avanços foren la litografia, aiguatinta, mètodes de gravació amb fusta, fotografia o gravat fotogràfic, entre altres⁵⁹.

El que es necessitava era la recepció del missatge d'una manera fàcil i didàctica⁶⁰. Per això ens trobem que molts cops es posaven en relació els textos i les imatges. Les paraules s'utilitzaven per conduir als lectors cap a certes idees⁶¹. Gràcies als avanços es van introduir les imatges dins els cos de text, de manera ràpida i econòmica. Aquets progressos evidencien que els anarquistes no estaven en contra dels beneficis de les màquines tal i com ja s'ha explicat, sinó que ells anaven en contra del capitalisme i de la privació de tasques artesanals⁶².

---

⁵⁵ Lily Litvak, *España 1900...*, pàg. 291.

⁵⁶ Lily Litvak, *La mirada Roja...*, pàg. 56.

⁵⁷ Lily Litvak, *España 1900...*, pàg. 281.

⁵⁸ Josep M. Termes, *Històries de la Catalunya treballadora*.

⁵⁹ Lily Litvak, *España 1900...*, pàg. 290.

⁶⁰ Manuel Vicente, «La Tramontana (1881-1896)...», pàg. 382.

⁶¹ Lily Litvak, *La mirada Roja...*, pàg. 60.

⁶² *Ibid.*, pàg. 37.

La divulgació de l'anarquisme s'aconsegueix gràcies a la difusió que es fa de la premsa, que realitza una tasca ideològica-cultural de gran importància. L'èxit d'aquestes publicacions és possible gràcies a que són usades com a canals de comunicació dins els grups de lluita social, on apareix la crítica i oposició a l'estat, per part de la classe obrera. A més, les publicacions també són font de cultura i informació alternativa proletària de base col·lectiva⁶³.

A continuació ens referirem al cas concret de la revista *La Tramontana*. S'ha escollit aquesta publicació, com ja s'ha esmenat anteriorment, pel fet que presenta una il·lustració a cada número, així com també que està escrita en català. Després de la recerca de diferents publicacions de final de segle, considerem que és un dels millors exemples on poder estudiar les imatges anarquistes per les diferents versions que dona de les temàtiques que presenta.

Aquesta fou una publicació que va estar en actiu des del 1881 fins al 1895, tot i que alguns anys va estar aturada a causa de l'arrest del seu director, Josep Lluas i Pujals. Era una publicació setmanal amb la seva seu establerta a Barcelona que va arribar a publicar un total de 680 números. Es va imprimir a l'Acadèmia imprímí, a l'igual que la totalitat de publicacions anarquistes que van aparèixer a Barcelona en aquella època⁶⁴. Les il·lustracions apareixien a mitja pàgina o a pàgina sencera, sobretot en els números especials. La publicació utilitzava un to satíric i humorístic per a realitzar la crítica a la política i societat, una característica semblant a la d'altres periòdics de l'època⁶⁵. Per poder entendre la publicació de Lluas s'ha de partir de la premissa que *La Tramontana* era un periòdic en contra del règim, la Restauració, que serví com a nexa pels diferents moviments que hi havia a l'oposició⁶⁶. *La Tramontana* es presentava com una publicació obrerista, anarco-col·lectivista, anticlerical i catalanista. Podem veure als seus escrits com es marca una tendència clara cap a l'autonomia, emancipació i federació⁶⁷. La definició que proposava la pròpia publicació era: "És el periódich que's publica en idioma catalá més avansat en idees políticas, religiosas y d'economia social"⁶⁸. Hi ha autors que han completat aquesta definició parlant de publicació lliurepensadora, entès com a mètode aglutinador i mobilitzador d'amplis sectors de les classes populars⁶⁹.

---

⁶³ Lily Litvak, *España 1900*, pàg. 283.

⁶⁴ Francisco Madrid, *La Prensa anarquista y anarcosindicalista...*, pàg. 97.

⁶⁵ Manuel Vicente, «La Tramontana (1881-1896)...», pàg. 374.

⁶⁶ Gemma Peralta, *La representació iconogràfica...*, pàg. 258.

⁶⁷ Josep M. Huertas, *Obrers a Catalunya...*, pàg. 77.

⁶⁸ *Loc. Cit.*

⁶⁹ Manuel Vicente, «La Tramontana (1881-1896)...», pàg. 374.

La publicació tenia molta cura a l'hora de presentar-se a la societat. Entre els elements que trobem per poder definir la publicació trobem les capçaleres, ja que aquestes acabaren formant part de l'imaginari de les publicacions. En el cas de *La Tramontana* és tan important el nom com el gravat al·legòric que l'acompanya, ja que hi ha un diàleg entre aquets elements. Per aquesta publicació trobem, al llarg dels anys, dues versions diferents de la portada. Aquest canvi es dona després d'una llarga pausa de la publicació a causa de la suspensió de garanties.

A la primera versió ens trobem amb un gegant amb barretina que bufa i s'emporta allò pel que lluita l'anarquisme, com són l'església, capellans, frares, burgesos o militars⁷⁰[il·lustració 1]. El gegant de la barretina representa el poble en lluita contra els privilegis dels rics, a més, esdevingué un símbol per a la publicació, apareix representat en algunes il·lustracions⁷¹. Podem trobar la seva imatge a la il·lustració presentada al núm. 345 de 20 de gener de 1888 a la primera plana, on pareix amb actitud de victòria sobre els estaments que tenien el poder en aquell moment.

Al 1895 *La Tramontana* torna a publicar-se després de la seva suspensió de garanties durant catorze mesos, fet que comportà el tancament temporal de la publicació. Veiem que al número 643 hi ha un canvi a la capçalera, tot i que es conserva el nom dels inicis. El que hi ha és un canvi d'actitud del gegant [il·lustració 2]. Ara aquest personatge es manifesta amb una aparença més relaxada, no tan agressiu. Apareix amb una xarxa a l'esquena amb tot allò que abans combatia. Es justifica el canvi explicant que ara es sembren les idees de llibertat, igualtat i fraternitat⁷².

Pel que fa a l'estructura de la publicació ens trobem que fins al 1887 la capçalera ocupa la meitat superior de la primera plana, i a la part inferior s'introdueixen articles. A partir d'aquest any canvia el format, la capçalera es fa més petita, amb la finalitat d'augmentar l'espai de la primera plana i destinar-lo a la il·lustració principal de la publicació, que anava en relació als fets més importants de l'actualitat o a mode de demanda⁷³.

Un altre element característic a l'hora de presentar-se a la societat és la repetició de fórmules. La repetició es donava a la capçalera, i servia per a la unificació i cohesió dels lectors, era una etiqueta amb la que s'identificaven⁷⁴. A *La Tramontana* la fórmula

---

⁷⁰ Jordi Martí, *Josep Lluas...*, pàg. 215.

⁷¹ *Loc. Cit.*

⁷² *Loc. Cit.*

⁷³ *Ibid.*, pàg. 216.

⁷⁴ Lily Litvak, *La mirada Roja...*, pàg. 57.

que usaven era la de “Periódich vermell” de manera conjunta amb “Salut pública, interessos populars, arts y lletres”. Aquesta idea va unida a la del nom de la publicació. Veiem que al 1884 hi ha un canvi a les fórmules, s’introdueix l’adjectiu polític a “Periódich vermell”. Amb aquest canvi, així com explica Huertas, el que fa Llunas és defensar l’anarquisme i el socialisme⁷⁵.

Un altre fet que destaca a aquesta publicació és la seva llengua. Com s’ha esmentat a l’inici, el català ha estat un factor clau per triar-la com a publicació d’estudi, ja que hem vist que era un dels pocs exemples de publicació escrita amb aquest idioma.

El moviment obrer de Catalunya no va prendre partit en la defensa del català, ja que gairebé tota la propaganda que realitzaren fou en llengua castellana. Termes posa l’excepció dels tipògrafs que foren dirigits per Llunas a la publicació de *La Tramontana*, on utilitzaren exclusivament el català⁷⁶. El fet que la revista estigui escrita en català es relaciona amb les idees lliberals de l’època, així com es veu en les paraules de Figueres, on s’explica que l’ús del català va unit al sorgiment d’una cultura catalana que apareix en els ateneus, societats o cercles republicans⁷⁷. Tot i això, no hi ha relació entre la llengua en que es presenta i els nacionalismes catalans que lluitaven per la independència, un fet pel que l’anarquisme mai va estar a favor. Aquesta posició contra el trencament amb l’estat es pot veure reflectit a la imatge “Catalunya independent”, publicada al núm. 273 de 10 de setembre de 1886, on ens presenten una il·lustració amb una ciutat emmurallada. Aquesta imatge encaixa amb els ideals anarquistes catalans, ja que no hi ha la recerca de la independència com un dels seus trets clau. Com veiem representat i amb el text que l’acompanya, aquest model d’estat català esdevindria la mort del territori.

També cal destacar el paper que tingueren els artistes que participaren a la revista a partir de les seves il·lustracions. A la publicació hi treballen diferents dibuixants de rellevància, tot i que no es saben els noms de tots els autors que hi participaren. A causa que les il·lustracions no estaven signades, la tasca d’establir autories és molt complicada⁷⁸. Un dels pocs exemples d’imatges signades són les il·lustracions que va realitzar Joan Llompart [il·lustració 3]. Mentre que els textos sempre eren signats pels seus autors, les il·lustracions sovint no ho solien ser. Tampoc apareixen els noms als números especials, si bé a l’*Almanac de La Tramontana* de l’any 1888 només es diu, en referència

---

⁷⁵ Josep M. Huertas, *Obrers a Catalunya...*, pàg. 77.

⁷⁶ Josep Termes, *Anarquismo y sindicalismo en España...*, pàg. 113.

⁷⁷ Manuel Vicente, «La Tramontana (1881-1896)...», pàg. 375.

⁷⁸ Jordi Martí, *Josep Llunas...*, pàg. 218

als il·lustradors, que són “reputats artistes”⁷⁹. El fet que no es coneguin els noms dels autors no els lleva importància, ja que les imatges creen un món referencial propi per representar les idees de la publicació⁸⁰. Així doncs, no hauríem de caure a l’error de pensar que els textos tenien més importància que les imatges pel fet de portar autoria, ja que com hem vist a als apartats anteriors, les paraules i les imatges tenien la mateixa rellevància a *La Tramontana*.

Tot i les dificultats per trobar els noms dels dibuixants que van treballar a *La Tramontana*, a partir de d’un estudi fet per Vicente⁸¹, hem pogut conèixer un seguit d’autors. Entre les seves pàgines podíem trobar il·lustracions de Rossend Arús, Gràcia, J. Batlle, Manuel Moliné Pahissa, Conrad Roure i Lluís Carreras⁸², o de personatges claus com Eriz, col·laborador de moltes editorials de Barcelona i de diferents revistes il·lustrades, Alexandre de Riquer, que podem destacar per la creació del Cercle Artístic juntament amb Joan Llimona, Canibell, personatge cofundador de l’Institut Català del Llibre i de l’Escola Pràctica Professional, o J. Llompart, que és considerat un dels precursors de la historieta gràfica catalana⁸³.

Com ja s’ha dit, el fet que es coneguin alguns dels noms dels artistes no fa més que recolzar la idea de la importància que atorgava Llunas al dibuix a l’hora de potenciar els missatges que volia transmetre amb els textos. Encara que els postulats anarquistes advocaren per un art realitzat pel poble, la importància que es donà a la imatge a *La Tramontana* impossibilità que siguin il·lustracions fetes per aficionats⁸⁴.

---

⁷⁹ Jordi Martí, *Josep Llunas...*, pàg. 218

⁸⁰ *Ibid.*, pàg. 215.

⁸¹ Manuel Vicente, «La Tramontana (1881-1896)...», pàg. 381

⁸² Josep M. Huertas, *Obrers a Catalunya...*, pàg. 77.

⁸³ Jordi Martí, *Josep Llunas...*, pàg. 217.

⁸⁴ *Loc. Cit.*

4. L'art anarquista a través de *La Tramontana*

Dins aquest capítol hem tractat les característiques i temàtiques de les il·lustracions que van aparèixer dins la publicació *La Tramontana*. La informació ha estat extreta directament dels números publicats, tot i que en certs moments s'ha utilitzat la informació de la bibliografia per donar suport a aquestes idees. Hem volgut analitzar amb la major profunditat possible la publicació, ja que tot i que trobem informació a la bibliografia, no trobem estudis que tractin de manera concreta *La Tramontana*. Amb aquest capítol es vol omplir el buit que hi ha i utilitzar la informació obtinguda per posar-la en relació a la hipòtesis inicial.

4.1. Característiques formals

Com s'ha esmentat anteriorment, no trobem unes característiques úniques per totes les produccions artístiques anarquistes, ja que va ser un moviment que no es va donar de manera unitària i això es veu reflectit també dins l'art. Cal recordar que per poder realitzar el treball s'ha fet un buidatge de totes les imatges que es van representar, així que aquesta tasca ha servit per poder marcar un seguit de característiques que es van repetint a les imatges.

Fent un anàlisi formal de les imatges que ens trobem a *La Tramonana* veiem que totes estan fetes a partir de la tècnica del gravat que, com hem apuntat en apartats anteriors, era el mètode més accessible i econòmic. Les imatges només utilitzaven el color negre a les publicacions setmanals, i només utilitzaven el color en els números especials. Les imatges estan realitzades amb traços que donen la sensació de fer-se de manera ràpida, però tot i això, ens trobem amb imatges que destaquen pel gran detallisme que presenten. És el cas de la imatge publicada al núm. 33 del 9 de setembre de 1881 a la pàgina 4, on veiem a Sagasta dins un estudi ple de pintures, on hi podem veure el que hi ha dibuixat als quadres de la paret.

Les composicions que es solen realitzar estan marcades per representacions de grans plànols, on trobem els personatges de cos sencer. Són poques les imatges que només es centren en la representació de detalls. Podem fer referència a la imatge publicada al núm. 366 del 15 de juny de 1888 a la primera pàgina, amb el nom de "La ullera de Mussiú Taulet", on veiem tres personatges i una gran ciutat al fons. A través de les diferents mides dels personatges a cos sencer s'estableix una jerarquització: hi ha desproporció de mida entre els personatges, ja que utilitzen el recurs per mostrar el seu poder d'uns sobre

d'altres. Veiem a “Com se fan las crissis”, publicada al núm. 393 de 21 de desembre de 1888 a la primera pàgina, on ens presenta a Sagasta gegant envoltat de gent. Malgrat la utilització de la superposició de plànols no es sol aconseguir la profunditat de camp: les imatges queden relativament planes, com podem veure a la imatge “Lo testament de Rius II”, publicada al núm. 519 de 10 de juliol de 1891 a la primera pàgina.

En quant al format de presentació de les il·lustracions, normalment són composicions amb un únic dibuix o vinyeta. En elles podem trobar imatges detall d'un fet o una escena, com exemple podem veure a “La ciutat de la mala sombra”, publicada al núm. 620 de 16 de juny de 1893 a la primera pàgina. En ella ens presenta una visió de la ciutat de Chicago amb un cert detall de la població.

També hi ha il·lustracions que utilitzen una contraposició d'imatges envers el mateix tema. Es presenten dues vinyetes semblants però cada una d'elles reflectint diferents punts de vista. Això serveix sobretot com element de denúncia, contraposant les idees de les classes benestants amb les de les menyspreades. Podem observar el cas de la imatge “Lo discurs de ‘n Pi i Maragall”, publicada al núm. 265 del 16 de juliol de 1886 a la pàgina 4, on veiem dues versions d'un mateix discurs del polític.

Per últim també és habitual el format còmic. En aquest cas no trobem detallisme, ja que sobretot es centren en els objectes o persones que representen. Hi ha diferents versions, algunes molt senzilles, com la que trobem representada a “Estrenos”, al núm. 338 publicat el 9 de desembre de 1887 a la primera pàgina, on hi ha sis imatges sense gaire detallisme. A altres formats s'hi solen presentar quatre escenes que sí presenten més cura pel detall, com “Lo ninot de Gràcia”, al núm. 299 de l'11 de març de 1887 a la primera pàgina.

També cal destacar que per a la representació dels personatges és molt habitual l'ús de caricatures, sobretot en personatges polítics per poder familiaritzar-los amb els lectors. El que cerquen són imatges arquetips que puguin tenir una ràpida assimilació: són part fonamental de l'equip simbòlic anarquista per ordenar la realitat⁸⁵. Per a realitzar aquestes caricatures usen la teoria de Johann Caspar Lavater (1741-1801), pare de la fisonomia, teoria segons la qual el caràcter de les persones tenia una traducció dins la seva aparença física⁸⁶. Aquesta teoria es du a la pràctica en la majoria de les imatges que es presenten a la revista estudiada, ja que en moltes il·lustracions apareixen els personatges que es presenten com enemics del poble, els causants de tots els problemes

---

⁸⁵ Lily Litvak, *La mirada Roja...*, pàg. 63.

⁸⁶ *Ibid.*, pàg. 62.

de les classes menyspreades. Al no representar personatges coneguts, menys en el cas de certs polítics, interessava que la població pogués reconèixer quins eren els culpables dels seus problemes. Per tant, és habitual l'ús de caricatures en les imatges de les classes benestants, fet contrari al que es dona a les representacions de les classes menyspreades.

4.2. Temes a *La Tramontana*

Dins aquest capítol podem trobar tres subapartats, que hem anomenat “moviment obrer, camperols i desheretats”, “enemics del poble” i “al·legories i simbologia”. Hem considerat aquets temes després de l'anàlisi que hem realitzat del corpus d'imatges extret de *La Tramontana*.

Moviment obrer, camperols i desheretats

És una de les temàtiques més usades, ja que a partir d'aquets personatges són l'objecte revolucionari. És molt habitual la utilització de tòpics per aquesta classe social, però sempre des de la dignitat i bellesa tràgica⁸⁷. Veiem que dins aquest tema hi ha diferents tractaments dels personatges, que depenen, en gran mesura, a la crítica o reivindicació que es produeix. Dins *La Tramontana* el tractament que es fa de moviment obrer i l'anarquisme fa que sigui un fet de diferència amb les altres publicacions coetànies, ja que no només fan difusió d'una de les màximes reivindicacions obreres, és a dir, les vuit hores de treball, sinó que aspiren a la revolució social⁸⁸. Tot i això, també hi ha il·lustracions on es mostra la misèria que viuen els obrers en comparació als burgesos. Podem fer referència a la imatge “Comparacions” al núm. 188 publicada al 23 de gener de 1885 a la pàgina 4, on ens mostren que la caritat no arriba al poble, es queda a les classes socials benestants. També es representa el tema de la caritat a la imatge “Projecte de monument a la caritat burgesa”, al núm. 281 del 5 de novembre de 1886 a la pàgina 4, on apareix una dona prima i malifeta donant el pit a infants moribunds, el que suposa una crítica a la situació que pateixen les dides.

El fet de la revolució social va ser molt usat pels anarquistes a *La Tramontana*, representada a partir d'una matrona. A la il·lustració “Una resurrecció que s'acosta” que apareix a la primera plana del núm. 460 del 4 d'abril de 1890⁸⁹ es presenta la temàtica de la victòria de la revolució social, que apareix amb un fuet i una llança amb una bandera

---

⁸⁷ Lily Litvak, *España 1900...*, pàg. 295.

⁸⁸ Gemma Peralta, *La representació iconogràfica...*, pàg. 275.

⁸⁹ “Una resurrecció que s'acosta”, *La Tramontana*, X, n° 460, 4 d'abril de 1890, pàg. 1.

que treu els polítics i militars del seu costat [il·lustració 4]. És important anotar que la imatge es va emmarcar sobre una tomba feta a partir de les polítiques opressores a les classes menyspreades, i amb un sol amb grans raigs a l'esquena, simbologia anarquista per marcar el nou esdevenir social.

Aquesta imatge es llegeix de manera conjunta amb el text que l'acompanya, que diu: “Quan ja tots los poderosos la donguin per morta y enterrada, ella s'aixecará potent y majestuosa sotregant totes las instituciones y suprimint totes las tiranías”. El que s'aconsegueix amb el text és reforçar les idees que són il·lustrades amb el gravat. La utilització de text és un tret característic tant de la publicació com de les característiques de l'art anarquista.

Els obrers normalment es representaven dins el seu medi de treball, pel que solien ser escenes industrials relacionades amb l'explotació⁹⁰. Solien aparèixer amb certa dignitat tràgica, envoltats de misèria i fàbriques de xemeneies fumejants⁹¹, ja que la pobresa, misèria, gana o precarietat són representades amb característiques realistes que es mostren com a denúncia⁹². Podem trobar un exemple de les fàbriques fumejant a la imatge “Alegoría” publicada el 25 de juliol de 1885 núm. 234 a la pàgina 5. Normalment s'utilitzaven aquestes imatges per expressar les seves condicions de treball, així que és habitual que hi apareguin figures de les classes socials altes, que mostren el seu poder sobre els obrers⁹³. Altres vegades passa el contrari, les imatges ens mostren la cara èpica del treball. Ho fan a partir de la representació dels obrers amb cossos forts i com herois⁹⁴.

Per entendre les il·lustracions que fan referència a les condicions obreres podem veure la il·lustració “Carrera d'obstacles per l'obrer” que es va publicar al núm. 476 del 12 de setembre de 1890 a la pàgina 4⁹⁵ [il·lustració 5]. Es reivindica el maltractament als treballadors, que s'exemplifica a partir del camí tortuós que han de realitzar fins arribar als seus drets. Apareix el treballador al principi del camí carregat amb bosses que simbolitzen els seus deures i treballs, i al final del camí hi trobem els seus drets junt amb un sol naixent, un element clau dins la simbologia anarquista. Al recorregut hi apareixen terratinents i militars amb actitud bel·ligerant, que són els representants de les classes opressores.

---

⁹⁰ Lily Litvak, *España 1900...*, pàg. 295.

⁹¹ Manuel Vicente, «La Tramontana (1881-1896)...», pàg. 382.

⁹² Jordi Martí, *Josep Llunas...*, pàg. 220.

⁹³ Lily Litvak, *La mirada Roja...*, pàg. 67.

⁹⁴ Lily Litvak, *España 1900*, pàg. 296.

⁹⁵ “Carrera d'obstacles per l'obrer”. *La Tramontana*, X, nº 476, 12 de setembre de 1890, pàg. 4.

El text que acompanya la il·lustració és clau, ja que posa de manifest la seva realitat, diu: “Si vol la recompensa del treball / perquè ab ell sos debers ja porta á coll / los privilegis li darán -¡Avall!- / posantli en sos camí los mals á doll”. Entre els missatges que pretenen transmetre trobem que els obrers són els productors de les riqueses socials que proveeixen de poder als capitalistes. El capitalisme apareix simbolitzat com un personatge improductiu i aclaparador de les riqueses que produeixen els obrers⁹⁶.

Els camperols també apareixen a les il·lustracions de les publicacions, en el seu cas no es mostren amb maquinàries industrials, sinó amb el treball del camp⁹⁷. Tot i que no anava en la línia de la lluita dels canvis produïts pels progressos els servia per mostrar la devoció per la natura.

Un exemple d'imatges de camperols és “La Calor” que es publica al núm. 476 del 24 de juny de 1887 a la primera pàgina⁹⁸, on es veuen dos gravats: un d'ells fa referència a com passen l'estiu els burgesos i l'altre a com el passen els camperols [il·lustració 6]. El que destaca de la imatge és el tractament que es fa dels diferents personatges, que segueixen els postulats de l'art anarquista. Trobem als camperols malmesos, exhausts després de les tasques durant l'estiu, que es contraposen a la imatge dels burgesos, alguns d'ells amb cossos grassos, un fet molt característic de les seves representacions. L'element que utilitzen per poder separar les dues imatges és un sol, en aquest cas no fa referència a la simbologia anarquista del nou esdevenir, sinó que és un símbol del sol i la calor de l'estiu.

Enemics del poble

Per altre costat trobem les temàtiques dels enemics. Aquest grup es pot resumir en tres figures claus, el burgès/capitalista, el militar i el clero. Dins aquestes representacions ens trobem la caricaturització, utilitzada per poder ridiculitzar aquests personatges i el que representen. En algunes ocasions podem veure representats com a símbols que es poden associar a personatges⁹⁹.

És important tenir en compte que en aquell moment no havia facilitat per accedir a les imatges dels polítics, burgesos, reis o militars, per això a vegades era difícil reconèixer les caricatures. Això explica que siguin pocs i sempre els mateixos els

---

⁹⁶ Lily Litvak, *La mirada Roja...*, pàg. 67-68.

⁹⁷ *Ibid.*, pàg. 69.

⁹⁸ “La Calor”. *La Tramontana*, VII, n° 314, 24 de juny de 1887, pàg. 1.

⁹⁹ Lily Litvak, *España 1900...*, pàg. 295.

personatges que es representaven, ja que permetia que s'introduïssin dins l'imaginari de la població¹⁰⁰. També és cert que en ocasions, per facilitar el reconeixement dels personatges, es posaven rètols per identificar-los¹⁰¹. Aquest fet recolza la idea de la unió de la paraula i la imatge per fer que el missatge pugui arribar a la població.

Amb les representacions dels enemics podem veure com funcionen les teories de Lavater, que són l'assimilació entre el físic i l'ànima de les persones. A partir del físic es pot veure el mode de vida d'aquests¹⁰². Així com hem anunciat anteriorment, aquesta teoria es relaciona amb la utilització de les caricatures, un element fonamental per aquesta publicació.

En el cas de les imatges polítiques ens trobem habitualment amb caricatures de Mateo Sagasta i Cánovas del Castillo, dels partits polítics de la Restauració. El primer es sol representar amb un gran tupè i el segon amb un bigoti exagerat [il·lustració 3]. A l'època de l'Exposició Universal del 1888 també va sortir habitualment el batle de Barcelona, Rius i Taulet, caracteritzat amb unes llargues patilles¹⁰³. Podem veure a la imatge "Inauguració de l'exposició", publicada al núm. 362 de 18 de maig de 1888 a la pàgina 2, una il·lustració que ens mostra una caravana de persones benestants que arriben a un gran acte entre les que podem reconèixer al batle de Barcelona.

Podem destacar una imatge del polític Cánovas publicada al núm. 410 de 19 d'abril de 1889 a la pàgina 1, "La Verónica fusionista", que crida l'atenció ja que es fa referència al drap de Verònica, la tela amb la que Crist va eixugar-se la suor durant la Passió. A la il·lustració apareix el polític fent al·lusió a Crist, que viu la seva pròpia passió per les males tasques i companys. Amb aquesta imatge veiem una crítica directa al polític esmentat, i de manera indirecta a la religió, ja que utilitza els seus símbols per dur a terme el judici de valors.

Dins els temes de la crítica a la política és interessant destacar la imatge que va aparèixer el 22 de maig de 1881¹⁰⁴ [il·lustració 7]. A la il·lustració ens trobem amb un mapa d'Espanya, un fet molt important, ja que com remarca Peralta als seus estudis, fou una de les primeres representacions del país amb forma de mapa a *La Tramontana*, ja que fins aquell moment s'utilitzaven les matrones. La imatge és una crítica a l'estructura i el

---

¹⁰⁰ Jordi Martí, *Josep Llunas...*, pàg. 220.

¹⁰¹ Jordi Martí, *Josep Llunas...*, pàg. 220.

¹⁰² Lily Litvak, *La mirada Roja...*, pàg. 63.

¹⁰³ Jordi Martí, *Josep Llunas...*, pàg. 220.

¹⁰⁴ *La Tramontana*, I, n° 16, 22 de maig de 1881, pàg. 2.

funcionament del poder centralista de l'Estat, ja que hi ha una pèrdua de control de les autonomies sobre el seu territori.

A la il·lustració s'hi representa un gran pop situat al centre, que és el poder central; els pops més petits són les autonomies. És una manera gràfica de veure com funciona el poder estatal al país. El text que acompanya la imatge diu: “Lo pop gros, tot fent l'amich, les provincias va xuclant, y seguint al germà gran xucla als pobles lo més xich. Lo mitjà xucla al petit i 'l més gros al mitjà, y tant cad' un xuclará que moriran del enfit”. El text ajuda a l'hora de poder entendre el que explica la imatge, que com s'ha comentat abans ens els estudis de Litvak, ajuda a la població a assimilar el significat de les imatges i les seves reivindicacions. Cal remarcar que imatges com aquestes no volen potenciar la idea d'independentisme. La problemàtica d'assimilar les crítiques a la centralització del poder estatal amb la independència de Catalunya són les mateixes que es donen a l'hora de relacionar la utilització del català a *La Tramontana* amb l'independentisme. Ja hem reflectit en diferents apartats que l'anarquisme, i concretament els pensaments que es promulguen a la revista estudiada, no van encaminats cap a la lluita contra l'Estat espanyol per aconseguir la independència, sinó que la utilització del català es dona per un fet cultural.

Els estaments de la jerarquia eclesiàstica són caricaturitzats de totes les manera possibles per poder ridiculitzar-los. Per això són representats com animals, apareixen grassos o menjant mentre els obrers passen gana. El clero es sol representar al costat dels burgesos, militars i polítics. El fet de les caricatures com a representacions d'animals també es pot donar en relació a altres personatges dels enemics del poble, com és el fet que es dona a la imatge “Entre Gossos” publicada el 17 de febrer del 1887¹⁰⁵ [il·lustració 3]. En aquesta imatge ens trobem a Cànovas i Sagasta amb cos de ca. Trobem altres exemples de representació dels enemics com animals, com la publicada al núm. 345 de 20 de gener de 1888 a la primera pàgina, on veiem que part dels estaments socials benestants estan representats com a paneroles.

També trobem imatges on la crítica es fa al model de llei que hi ha en aquell moment. A la imatge “Igualtat davant la Lley” publicada al núm. 276 de l'1 d'octubre de 1886 a la pàgina 4, ens apareix un atac al clero, ja que aquest era l'estament social que podia fer recaptar de béns, mentre que les classes socials més baixes no podien accedir a la caritat, sols als asils de pobres.

---

¹⁰⁵ Llompart, J.: “Entre Gossos”. *La Tramontana*, VIII, nº 349, 17 de febrer de 1888, pàg. 1.

No només veiem imatges on hi ha una crítica directa al clero, sinó que també hi ha un atac a les institucions eclesiàstiques i a tot el que ho envolta. En una de les il·lustracions que aparegueren al núm. 198 del 3 d'abril del 1885 a la pàgina 4¹⁰⁶, “La passió moderna”, ens trobem amb un conjunt de quatre gravats tots en relació a la Passió, ja que era un número coincident amb la Setmana Santa [il·lustració 8]. És interessant marcar que el tema està tractat a partir de nous personatges; trobem a la matrona Llibertat a mode de Crist, i els militars o jutges són els polítics de l'estat. El que es pretén amb aquesta imatge és exemplificar el que suposa la Llei d'Impremta per a *La Tramontana*. Ens mostra que tot i la força de l'estat amb aquesta llei, mai podran deixar morir la llibertat. Per això utilitza diferents imatges de la Passió, com la flagel·lació, el judici, l'enterrament i la resurrecció. Per entendre tot el missatge que es vol transmetre amb aquest gravat és necessari recórrer al text que l'acompanya, ja que en ell ens explica la situació per la que està passant la publicació arrel de la Llei d'impremta.

El tractament de les imatges que hi apareixen segueixen els postulats anarquistes, trobem caricaturització dels personatges polítics, i en canvi, ens mostra a la matrona com a símbol de llibertat, en un primer moment com a desheretada, amb una bellesa tràgica, però victoriosa amb la seva resurrecció.

Dins els enemics del poble trobem també les crítiques als burgesos i capitalistes. Els enemics solen aparèixer a imatges on es posa de manifest la seva postura davant la situació dels obrers, apareixent amb actitud de superioritat. Aquest fet es pot veure representat a *La Tramontana*, a la imatge “Lo convit de la vida”, que va aparèixer al núm. 234 del 26 de novembre de 1886 a la pàgina 4¹⁰⁷ [il·lustració 9]. Veiem una il·lustració on ens presenten a un grup de desheretats i burgesos al voltant d'una taula plena de menjar. Per entendre aquesta imatge és necessari recórrer al text que l'acompanya: “Jutge: Aquell que d'aquets plats menji serà al moment castigat. Richs: Nosaltres ray, que estem tips! Pobres: Que ‘ns hem de morir de fam?”. Es posa de manifest l'actitud passiva dels burgesos davant la realitat i les mancances que viuen els obrers i les classes socials més baixes.

En altres gravats podem observar que la crítica a la burgesia es pot fer directament sense necessitat de representar personatges de les classes menyspreades. Como exemple d'aquest cas podem recórrer a la imatge “Una vida ben empleada” publicada al núm. 277 del 8 d'octubre del 1886 a la pàgina 4, on es presenten 4 gravats. El que es fa és un resum

---

¹⁰⁶ “La Passió moderna”. *La Tramontana*, V, n° 198, 3 d'abril de 1885, pàg. 4.

¹⁰⁷ “Lo convit de la vida”. *La Tramontana*, VI, n° 284, 26 de novembre de 1886, pàg. 4.

del dia a dia dels burgesos, on veiem que no es fa res d'importància, més enllà de fets banals com despertar-se tard, dinar fora o passar l'estona sense fer res. La imatge també destaca per la presentació del títol que l'acompanya, ja que veiem un tractament infantil i d'opulència, amb objectes com un cavallet de fusta, un ram de flors o menjar, que acompanyen el títol "Una vida ben empleada".

Al·legories i simbologia

Troblem un gran ús de les al·legories per referir-se als conceptes de llibertat, revolució o justícia, entre altres¹⁰⁸. La utilització d'al·legories per al·ludir a conceptes abstractes lligats als valors de la revolució social foren un mecanisme molt usat pels il·lustradors anarquistes a les publicacions de premsa. Normalment es representaven a partir de la iconografia d'estatuàries femenines¹⁰⁹. Les més representades solien ser l'Anarquia o la Revolució Social, vestides amb túniques amb una torxa a la mà i acompanyades pel poble o lluitant contra els enemics¹¹⁰[il·lustració 4].

Pel que fa a la simbologia, una de les més usades fou la del sol naixent, que podem apreciar a moltes de les seves il·lustracions [il·lustració 9]. La seva simbologia al·ludeix a la idea del devanir social, el nou dia que vindrà amb la redempció humana¹¹¹.

Per veure exemples d'al·legories i simbologia a la publicació podem recórrer a una imatge "La millor dinamita (Al·legoria)" publicada al núm. 625 de 21 de juliol del 1893 a la primera pàgina¹¹² [il·lustració 10]. En ella hi podem veure una simbologia molt potent. Per una part hi trobem una matrona que porta un llibre sobre literatura obrerista i al centre un bust d'una dona, a mena de matrona, baix el nom de revolució social. Per altre part la il·lustració es tanca amb una explosió de la burgesia i els privilegis. És interessant veure com el gravat es relaciona amb el text. La finalitat de la imatge és mostrar com la raó i la cultura són la millor manera per acabar amb la burgesia i el poder de les classes socials benestants. A la imatge també hi trobem la simbologia del sol naixent, que com hem vist apareix vinculada als ideals anarquistes en relació amb el nou esdevenir social.

---

¹⁰⁸ Jordi Martí, *Josep Llunas...*, pàg. 220.

¹⁰⁹ Manuel Vicente, «La Tramontana (1881-1896)...», pàg. 382.

¹¹⁰ Lily Litvak, *España 1900...*, pàg. 296.

¹¹¹ *Ibid.*, pàg. 298.

¹¹² "La Millor Dinamita (Al·legoria)". *La Tramontana*, XIII, nº 625, 21 de juliol de 1893, pàg. 1.

5. Conclusions

Un cop finalitzat l'estudi cal recuperar de nou la hipòtesi de partida. Aquesta es demanava si *La Tramontana* va utilitzar les il·lustracions a les seves publicacions per poder transmetre els ideals anarquistes d'una manera més didàctica a una població essencialment obrera i de classe baixa, que presentava una mancança econòmica, cultural i una falta d'accés a l'educació. Per donar resposta, a la hipòtesi, han anat sortit al llarg del treball diferents idees que mereixen ser recuperades a mode de conclusió.

En aquest sentit l'anàlisi duta a terme a partir de les imatges d'aquest treball ens ha revelat que *La Tramontana* usava mecanismes per transmetre els ideals anarquistes de la manera més didàctica i entenedora possible. Amb les eleccions de les temàtiques veiem que tenien la voluntat de transmetre als obrers les seves condicions, ja que presenten un compromís amb les classes menyspreades, per poder emprendre la revolució social.

El tractament que es donava de les imatges era a partir dels postulats anarquistes, que presentaven una funcionalitat molt marcada. Pel que fa a l'anàlisi formal, hem vist que les característiques anaven totes dirigides a aconseguir una senzillesa visual, tot i que no implicava manca de detall. Pretenien realitzar imatges molt directes i clares, que no tinguessin una complicada descodificació del missatge. És per això que ens trobem amb imatges amb traços molt marcats dins grans plànols, on no es centren en els objectes, ja que el que importa és el missatge i no la seva representació. També realitzen il·lustracions que es presenten a partir de diferents vinyetes, aquelles que mostraven comparacions eren formats molt didàctics, ja que es centraven en fets i problemàtiques claus per les societats menyspreades. Veiem, doncs, que tenien molta cura per presentar les imatges i els missatges de la manera més clara possible.

Dins les pròpies temàtiques també s'utilitzaven fórmules que permetien una fàcil comprensió. Hem vist que el grup dels enemics del poble eren presentats com els culpables de tots els seus problemes, pel que tenen molt pes dins les representacions, ja que gràcies a ells s'incitava a la revolució. Entre les fórmules que faciliten la transmissió del missatge usen la jerarquització en la mesura dels personatges, és molt habitual que apareguin de major mida. Amb això el que aconseguien era centrar el discurs dins un sol personatge, que era el culpable de la seva situació. Per altra banda es potenciava aquest fet gràcies a les caricatures, que trobem sols dins el personatge culpables de la seva situació. Aquest tipus de representació permetia al lector donar nom a aquells que l'oprimen, ja que la manca d'accés a imatges dels polítics dificultava el seu

reconeixement. És interessant veure com apareix un imaginari en relació a les caricatures, fent que la seva repetició arrelhi dins la societat. Dins les caricaturitzacions es pot destacar la teoria de Johann Lavater, molt present dins la representació dels enemics, que permet la creació d'uns personatges arquetips molt clau. Ens mostren la lletjor interior a partir del seu físic, i això, de nou, permet a la població relacionar els seus problemes amb els culpables. Amb la caricaturització aconsegueixen, per una part, centrar en certs personatges benestants les seves problemàtiques, a causa de l'exploació que exerceixen. Per alta banda, a partir de la caricatura els polítics passen a ser reconeguts pel poble, no només pels trets físics, sinó també per la seva tasca política.

Tot i la diversitat de temes hem observat que totes les il·lustracions anaven acompanyades per paraules, essent en la majoria dels casos frases explicatives de l'escena. Aquesta combinació de paraula i dibuix esdevé un dels fets claus en quant a la utilització de les imatges per a la divulgació de l'anarquisme dins les classes obreres. El que aconsegueixen és la claredat total de missatge, ja que aquest no queda, en la majoria dels casos, a la lliure interpretació del lector. Es pretenia potenciar la cultura i l'educació dels obrers, ja que eren molt habituals les imatges que mostraven les actualitats del moment. *La Tramontana* tingué una voluntat didàctica molt clara, entesa com a font de coneixement i de transmissió d'idees.

Una conclusió secundària que s'extreu de l'estudi és l'ús del català per a la millor transmissió dels ideals anarquistes. *La Tramontana* és l'única publicació en català de l'època, així que podríem entendre aquest fet diferenciador com un element que facilità la comprensió dels missatges. Podem relacionar aquesta pràctica amb el naixement de la cultura obrera catalana, que va aparèixer a final de segle, així que entenem l'ús d'aquesta llengua com element cultural.

6. Bibliografia i webgrafia.

Fonts

Per a la realització d'aquest estudi s'ha treballat de manera directa amb la revista *La Tramontana*. S'ha realitzat un anàlisi de tots es números encara que només els següents apareixen citats al llarg del treball:

- La Tramontana*, I, n° 1, 16 de febrer de 1881
- La Tramontana*, I, n° 16, 22 de maig de 1881
- La Tramontana*, I, n° 33, 9 de setembre de 1881
- La Tramontana*, V, n° 188, 23 de gener de 1885
- La Tramontana*, V, n° 198, 3 d'abril de 1885
- La Tramontana*, V, n° 234, 25 de juliol de 1885
- La Tramontana*, VI, n° 265, 16 de juliol de 1886
- La Tramontana*, VI, n° 273, 10 de setembre de 1886
- La Tramontana*, VI, n° 276, 1 d'octubre de 1886
- La Tramontana*, VI, n° 277 del 8 d'octubre del 1886
- La Tramontana*, VI, n° 281, 5 de novembre de 1886
- La Tramontana*, VI, n° 284, 26 de novembre de 1886
- La Tramontana*, VII, n° 314, 24 de juny de 1887
- La Tramontana*, VII, n° 299, 11 de març de 1887
- La Tramontana*, VII, n° 338, 9 de desembre de 1887
- La Tramontana*, VIII, n° 345, 20 de gener de 1888
- La Tramontana*, VIII, n° 349, 17 de febrer de 1888
- La Tramontana*, VIII, n° 362. 18 de maig de 1888
- La Tramontana*, VIII, n° 366, 15 de juny de 1888
- La Tramontana*, VIII, n° 393, 21 de desembre de 1888
- La Tramontana*, IX, n° 410, 19 d'abril de 1889
- La Tramontana*, X, n° 460, 4 d'abril de 1890
- La Tramontana*, X, n° 476, 12 de setembre de 1890
- La Tramontana*, XI, n° 519 de 10 de juliol de 1891
- La Tramontana*, XIII, n° 620, 16 de juny de 1893
- La Tramontana*, XIII, n° 625, 21 de juliol de 1893
- La Tramontana*, XV, n° 670, 19 de juliol de 1895

Bibliografia i webgrafia

- Abelló i Güell, Teresa. «L'anarquisme als països de parla catalana: entre el sindicalisme i la propaganda (1868-1931)», *Catalan Historical Review*, núm. 3, 2010, pág. 213–225.
- Climent, Eliseu (Ed.). *Història del moviment obrer als Països Catalans*, València, Edicions del País Valencià, 2001.
- Figueres, Josep. *Prensa i nacionalisme: El periodismo de la reconstrucció de la identitat catalana*, Barcelona, Pòrtic, 2002.
- Huertas, Josep. *Obrers a Catalunya: manual d'història del moviment obrer: 1840-1975*, Barcelona, L'Avenç, 1982.
- Litvak, Lily. *España 1900: modernismo, anarquismo y fin de siglo*, Barcelona, Anthropos, 1990.
- Litvak, Lily. *La mirada roja: estética y arte del anarquismo español (1880-1913)*, Barcelona, Ediciones del Serbal, 1988.
- Litvak, Lily. *Musa libertaria*, Barcelona, Antoni Bosch, 1985.
- Madrid, Francisco. *La Prensa anarquista y anarcosindicalista en España desde la I Internacional hasta el final de la Guerra Civil*. Tesi Doctoral, Universitat de Barcelona, 1991.
- Martí Font, Jordi. *Josep llunas, la literatura obrerista i la construcció de l'anarquia en català al segle XIX*. Tesi doctoral, Universitat Rovira i Virgili, 2015.
- Olivé i Serret, Enric. *La pedagogía obrerista de la imagen*, Barcelona, J.J. de Olañeta, 1978.
- Pagès, Eduard. *Utilitat i obrerisme a la Catalunya del segle XIX (1868-1898)*. Tesi doctoral, Universitat de Barcelona, 2007.
- Peralta, Gemma. *La representació iconogràfica dels imaginaris simbòlics: nacionalismes i republicanismes al segle XIX*. Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 2007.

[s.a.] Ajuntament de Barcelona [en línia]. (17/03/2018). Entrada “Sant Martí de Provençals, de poble a districte”. Recuperat de <https://ajuntament.barcelona.cat/santmarti/ca/coneixeu-el-districte/la-historia/sant-marti-de-provencals-de-poble-districte>. Revisat el 07/06/2019.

[s.a.] Gran enciclopèdia catalana [en línia]. Entrada “Anarquisme”. Recuperat de <http://www.enciclopedia.cat/EC-GEC-0153771.xml>. Revisat el 07/06/2019.

Senabre, Carmen. *Por una estética sociológica: la perspectiva anarquista*. Tesi doctoral, Universitat de València, 1987.

Termes, Josep. *Anarquismo y sindicalismo en España: la Primera Internacional, 1864-1881*, Barcelona, Ariel, 1972.

Termes, Josep. *Històries de la Catalunya treballadora*, Barcelona, Editorial Empúries, 2000.

Vicente, Manuel. «La Tramontana (1881-1896), periòdic vermell escrit en català», *Gazeta*, núm. 1, 1994, pàg. 371-394

7. Annex d'imatges

Il·lustració 1: *La Tramontana*, I, n° 1, 16 de febrer de 1881

Il·lustració 2: *La Tramontana*, XV, n° 670, 19 de juliol de 1895

Il·lustració 3: Llompart, J: “Entre Gossos”. *La Tramontana*, VIII, nº 349, 17 de febrer de 1888, pàg. 1.

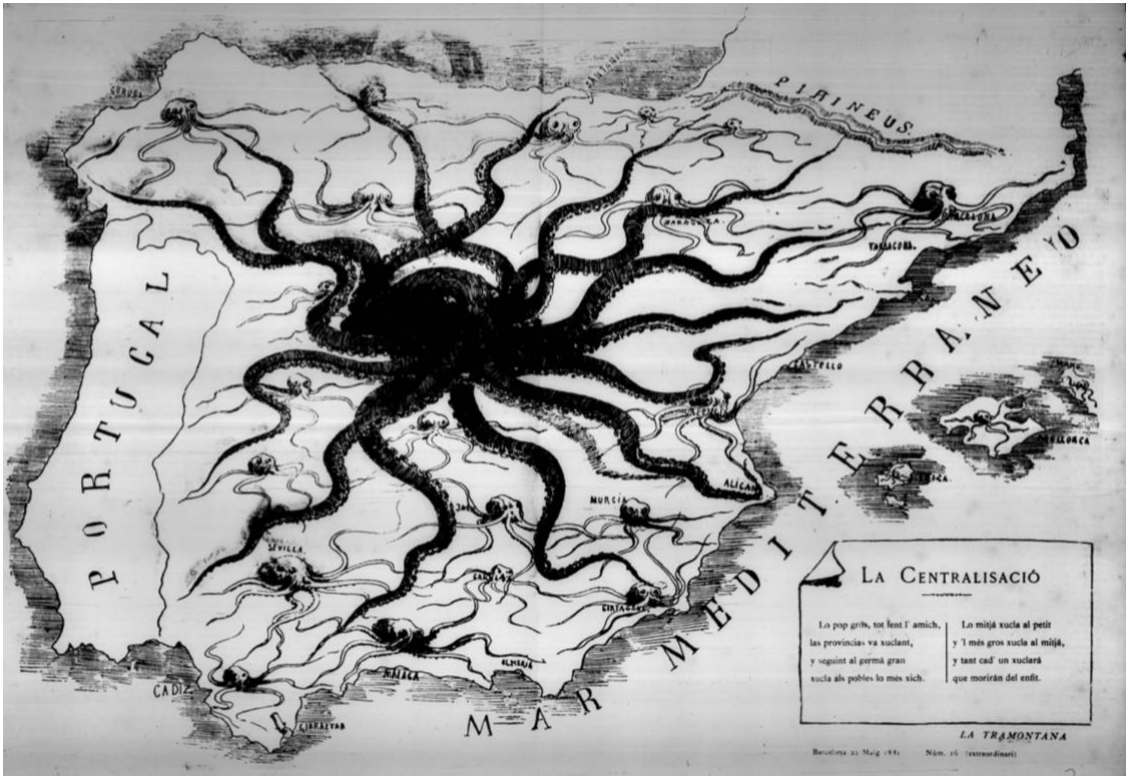
Il·lustració 4: “Una resurrecció que s’acosta”. *La Tramontana*, X, nº 460, 4 d’abril de 1890

Il·lustració 5: “Carrera d’obstacles pel obrer”. *La Tramontana*, X, nº 476, 12 de setembre de 1890, pàg. 4.

Il·lustració 6: “El calor”. *La Tramontana*, VII, nº 314, 24 de juny de 1887, pàg.1.

Il·lustració 7: *La Tramontana*, I, nº 16, 22 de maig de 1881, pàg. 2.

LA PASSIO MODERNA

La Llibertat estimada
volen veure condemnada
tots aquells vils seynors,
que sens admetre reborns
la deitzen ben assejada.

La pobreta Llibertat
va d' Herodes a Pilat,
los quals dician la sentència
lliuyant entre sa consciència
y 'l foll instant de maldat.

Morta y freda aquí reposa
tenida en aquesta llosa,
oh veu! y emsig la guarden
y ja molta cups s' hi acobarden
perque son crim los imposa.

Tothom cau! Quin cabussó
fan son al perdre 'l turró!
Tal com los profetas deyan,
ha vingut quen menos creyan
la triomfant Resurrecció.

Il·lustració 8: "La Passió moderna". *La Tramontana*, V, nº 198, 3 d'abril de 1885, pàg. 4.

Il·lustració 9: “Lo convit de la vida”. *La Tramontana*, VI, nº 284, 26 de novembre de 1886, pàg. 4.

Il·lustració 10: “La Millor Dinamita (Al·legoria)”. *La Tramontana*, XIII, nº 625, 21 de juliol de 1893, pàg. 1.